

FUNKCIJA JAVNE REČI*

POVODOM RETORIČKOG NASLEĐA

„Retorika je stilistika starih” — zaključuje francuski teoretičar Pjer Giro; — „to je nauka o stilu — precizira Giro — onakva kakvom je onda mogla biti zamišljena nauka”.¹⁾ Nema sumnje da stilistika mnogo duguje retorici; bar onom njenom krilu čiji su rodonačelnici Platon i Aristotel: Teofrastova klasifikacija „govora” u „vrste” (lat. *elocutionis genera*; niski, *tenuis genus*, srednji, *medium genus*, i visoki *sublime genus*) ni u današnje vreme nije bez aktuelnosti. Nema sumnje, isto tako, da su utemeljivači stilistike, njeni prvi zastupnici i proučavaoci, bili uvereni da je stilistika isto što i retorika: Fridrih Novalis, nemački književnik s kraja XVIII veka, koji je — tako utvrđuje Grimov *Nemački rečnik*²⁾ — prvi upotrebio reč *stilistika*, razumeo je ovaj termin kao sinonim *retorici* (Stilistik oder Rhetorik).

*) Roman Jakobson, u jednom svom radu u kojem se bavi nekim problemima psihologije, posmatranim sa gledišta lingvistike („O lingvističkoj tipologiji afazičnih oboljenja”: R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd 1966, 195. i d.), skromno izjavljuje: „kao običan lingvista, koji nije veziran ni u psihologiji ni u medicini, ja ću se strogo ograničiti na lingvistička opažanja samo lingvističkih činjenica”. Moj položaj je mnogo gori od Jakobsonovog, prvo zato što sam neuporedivo slabije pripremljen čak i za lingvistička ispitivanja jednog takvog predmeta kao što je ideologija, a drugo zato što sam prekoračio one granice do kojih bi u najboljem slučaju dopirale moje kompetencije kao lingviste i teoretičara stila. No ako ništa, ovaj tekst neka posluži kao podsticaj za razmišljanje onima koji na pokrenuta pitanja gledaju jasnijim očima i jasnije sagledavaju rešenja. Moji napori — i to sam dužan reći — inspirisani su studijom M. Markovića, *Ideologija i jezik. Theoria I*, Beograd 1981. Prilog prof. Simića deo je veće studije naslovljene „Struktura ideološkog diskursa”, čiji je jedan deo objavljen u *Književnoj reči* br. 299/87

¹⁾ P. Giro, *Stilistika*, Sarajevo 1964, 19. — Na str. 5. Giro izjavljuje: „Stilistika je moderna retorika”.

²⁾ *Deutsches Wörterbuch*, sv. *Stilistik*. — Zd. Dukat, pominjući ovu činjenicu u *Rečniku književnih termina* (uredn. D. Živković), Beograd 1985, 764, obaveštava i o sledećem: „U istom značenju nalazimo je [tj. reč „stilistika”] i u engleskom prvi put 1846. kod Vorčestera”.

Ali predmet i metode retorike, kao teorijske discipline i tehnike govora, ne slaže se u svemu, ne slaže se u mnogome sa predmetom i metodama stilistike kao nauke i stila kao praktične delatnosti. Da bismo to ustanovili, nije nam potrebno daleko ići. I najsažetiji pregled istorije ovih nauka, kakav je npr. onaj u *Rečniku književnih termina*, sadrži dovoljno podataka o tome. „Nastanak i... razvoj retorike — pišu M. Flašar i Z. Konstantinović u pomenutom rečniku — kao složene teorije i tehnike besedništva, bio je u Heladi (staroj Grčkoj) uslovljen tipom javnoga života... naročito atinskom demokratijom, u kojoj je živa reč delovala neposredno i bila neophodno partijsko i lično oružje u političkom životu, pravnoj raspri... i na svečanim skupovima”³⁾.

Odmah primećujemo da današnja stilistika ne pokriva sve nabrojane oblasti u kojima je delovala antička retorika. Primetićemo takođe, i uz malo naučno iskustvo u pomenutim naukama, da stilistika u svoje zadatke ubraja i ponešto što ovako definisanu retoriku ne zanima. Stoga bismo, uz malu rezervu, morali dati za pravo slovačkom retoričaru Jozefu Mistriku kada tvrdi da su „u antičko doba na mestu današnje stilistike bile tri nauke: retorika, poetika i dijalogika”⁴⁾. Onu malu rezervu sačuvali smo za napomenu da stilistika ipak u sebe ne uključuje nijednu od svojih prethodnica u celini...

Nas će za ovu priliku posebno zanimati onaj region retorike koji ostaje van stilističkih izučavanja danas. Vratićemo se opet znalcima istorije retorike i *Rečniku književnih termina*. Po onem što pišu M. Flašar i Z. Konstantinović zaključujemo da su se retorikom posebno intenzivno bavili sofisti. Oni su ovu shvatali kao „kovačnicu uverenja” i „majstorstvo ubeđivanja”. „Mehanička primena jezičkih ukrasa i formalističkih pravila kompozicije — misao je naših autora, — sofističko relativisanje istine i pozivanje na verovatne... argumente, gradnja varljivih zaključaka... i delovanje na afekte slušalaca” — bili su po svoj prilici glavni praktični zadaci takve retorike. Platon je te ciljeve izgleda smatrao etički neprihvatljivim, ali ni njegova, a ni Aristotelova koncepcija retorike „nije mogla da suzbije uticaj praktično-tehničkih priručnika (sastavljenih najverovatnije po sofističkim uzorcima), koji su bili osnova za obuku iz retorike „do kraja antike, a čitali se i prerađivali i u srednjem i u novom veku”⁵⁾. Ciceron, i posle njega Kvintilijan, zalažu se za „ideal moralno odgovornog, ne samo formalno-tehnički već i filozofski obrazovanog besednika”⁶⁾.

³⁾ *Rečnik književnih termina*, 351.

⁴⁾ J. Mistrík, *Stylistika slovenského jazyka*, Bratislava 1977, 9.

⁵⁾ *Rečnik književnih termina*, 652.

⁶⁾ *Cit. mesto.*

Na ovu etičko-intencionalističku bazu retorike — sasvim nesvojstvenu savremenoj stilistici — ukazuju i drugi poznavaoi njene istorije. Tako npr. autor jednog od poznatijih priručnika retorike kod Nemaca, Hajnc Lemerma⁷⁾, ovako definiše besedničku veštinu: „Prava priroda govorništa leži u njegovoj funkciji da *služi ljudima*“. „Ko ovu funkciju ne priznaje — upozorava Lemerman osećajući da za to postoji preka potreba — postaće demagogom, ali nikad govornikom u pravom smislu“. Platon je, tako čitamo u ovoj knjizi, retoriku ironično poredio sa veštinom kuvanja i ulepšavanja, i njenu glavnu svrhu video u — udvaranju! Gigonove reči koje navodi Lemerman zvuče kao oštra moralna diskvalifikacija ove drevne veštine: „Trijumf retorike u tome je da slabu ideju učini jakom, a stvarnog zločinca da s uspehom prikaže kao anđela nevinosti“.

Moralistički nastrojeni teoretičari i humanisti XIX veka, piše Lemerman, bili su šokirani Platonovim otkrićem da se retorika nimalo ne brine o istini, već je jedino zanima efekat koji će postići kod publike. Čak ni najveći antički besednici, ni Demosten među njima, nisu se odlikovali posebnom skrupuloznošću. Sličnu tvrdnju iznose poznavaoi i o slavnim imenima velike francuske revolucije. Protivnici revolucije zajedljivo su tvrdili da su Robespjer Mara i drugi, vadeći u Konventu koncept govora iz desnog džepa, u levom „za svaki slučaj“ čuvali njegovu „palinodiju“. Svoj apsolutni vrhunac demagoška retorika doživljava u Hitlerovoj agitacionoj mašineriji. Parolom *Deutschland über alles* (Nemačka iznad svega) on je uspeo privući velike mase nemačkog naroda u ratnu arenu, te da ih podstakne na besprimerna divljaštva.

Retorika se treba istaći, ne zalaže jedino za moralno proskribovane ciljeve, niti se služi jedino demagogijom. Ona je istupala i u ime pravde, humanizma, uzvišenih ideala, u ime budućnosti čovečanstva i ljudske sreće. Ova dva etička načela ugrađena su u temelje ljudskog bivstvovanja. Njihovi sukobi, borbe i kompromisi zapremaju znatan prostor u istoriji, kako kulturnoj tako i socijalnoj, celokupnog čovečanstva. Tako je i retorika, kao jedna od poluga *ideoloških* raspru i *političkih* konfrontacija, oduvek upletena u sudbinu ljudske vrste. Svojim uspešijim dostignućima ona je čak pokušavala da predvidi tu sudbinu, da dá prognozu za dalja zbivanja. Jedan od najsjajnijih primeraka ovakve retorike jeste *Manifest komunističke partije*. Na osnovu otkrića imanentnih zakona razvitka ljudskog roda i dijagnoze bolesti klas-

⁷⁾ H. Lemmermann, *Lehrbuch der Rhetorik*, München u. Wien 1968, 41.

nog društva, klasici marksizma su razrešenje antagonizama videli u uništenju društvene zgrade na čijim će temeljima izrasti nova, sagrađena po njihovu projektu: „Kad se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno bude ujedinio u klasu — to je ključna misao „Manifesta”, — kad bude revolucijom postao vladajuća klasa, i kada kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uslove opstanka klasne suprotnosti, likvidirati klase uopšte, a time i svoju sopstvenu klasnu vladavinu. Na mesto starog... društva, s njegovim klasama i klasnim suprotnostima, stupa udruživanje, u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve”.

Marks i Engels u svom projektu buduće istorije načinili su izgleda jedan mali propust, koji ipak može biti fatalan: klasnim suprotnostima priznali su status vrhovnog arbitra istorije, a proletarijatu jedino pravo na budućnost. Zaboravili su veličinu samopregora, čudesnu moć mučeništva, preporodnu snagu žrtve, samozatajnu čvrstinu volje. Zapostavili su, naime, opreke među etičkim načelima i njihovu produktivnost. Jer i ranije pobune u ime siromašnih, u ime njihovog prava na sreću i blagostanje, odnosile su nebrojene žrtve i završavale se normalnim prevratom u samoj buni. Kada je Isus ustao i objavio: „Blago vama koji ste gladni sad; jer ćete se nasititi”; — kada je spremnima na žrtvu za taj ideal poručio: Blago vama koji plaćete sad; jer ćete se nasmijati”;⁸⁾ nije ni u snu mogao pomisliti da će jednoga dana doći propovednik i u ime njegovo govoriti: „Blago gladnima i žednima *pravde*, jer će se nasititi”⁹⁾; — i da će „carstvo nebesko”, obećana sreća siromašnima, biti nuđena maloumnicima (!): „Blago siromašnima *duhom*, jer je njihovo carstvo nebesko”¹⁰⁾. Šta je preostalo žrtvovanima nego da se smeju?..

U logičkom sledu misli opravdano bi bilo zapitati se kakva sudbina, u carstvu „slobodnog udruživanja”, očekuje proletarijat koji na tako čudan način ukida uslove sopstvenog opstanka? Uništenje? Samouništenje? Negacija negacije znači afirmaciju, glasi jedan od zakona dijalektike. Neće li doći propovednici koji će u to ime, u ime zakona dijalektike, propovedati negiranje negatora klasnog društva, uništenje uništenju, smrt grobaru? Da nije on već tu, taj likvidator likvidatora, grobar grobara? Da ne postanu tvorci „slobode udruživanja” — njeni robovi?

⁸⁾ *Jevanđelje po Luki*, 6. 21.

⁹⁾ *Jevanđelje po Mateju*, 5. 6.

¹⁰⁾ *Jevanđelje po Mateju*, 5. 3.

Ali ostavićemo se tih opasnih pitanja, i krenućemo drugom linijom koju najavljuje logika naših prethodnih razmišljanja. Zapitaćemo se gde se skrivaju uzročnici moralnog prevrata koji reč pretvaraju u njenu negaciju, ideale iz snova o sreći preobraćaju u teratologiju košmara, koji u svečanu himnu herojima progressa neprimetno upliću zvuke njene parodije i koji u granit vere usađuju klicu sumnje koja će ga razoriti. Možemo li se protiv njih boriti? Možemo li ih amputirati iz istorije ili se moramo s njima pomiriti i trpeti svoju kob?

OBNOVA RETORIKE

Ljudska reč očigledno ima neka svojstva koja ljudi umeju upotrebiti u praksi, a još ih nisu svesni i ne objašnjavaju ih teorijski. Ili im daju nepravu objašnjenja. Reč sa mišlju ima nekakav čudan sporazum o zajedništvu čiji nam karakter ostaje tajna. De Sosir u svom čuvenom delu koje mu je pribavilo slavu tvorca moderne lingvistike, u svom *Kursu opšte lingvistike*, proglasio je ovu vezu neraskidivom, uslovom opstanka jezika, jezičkog znaka, kao „jedinstva sa dva lica“, mada u tu vezu „ideja“ i „akustička slika“ stupaju dobrovoljno (znak je „arbitraran“). Jedan od retkih koji se mogu smatrati sinovima de Sosirovim, bar po hrabrosti i duhovnoj znazi da delo slavnog pretka — primajući ga — podvrgnu kritici, jeste Roman Jakobson. On je de Sosirovu misao o „proizvoljnosti znaka“ nazvao dogmom¹¹⁾, a ipak je, kao da je hteo biti dosledan u negiranju, tvrdio da veza između „ideje“ i „akustičke slike“ nije tako prisna i bespogovorna, jer sporazumevanje nije ništa drugo već „niz alternativnih izbora“ koji misli daju slobodu odluke između činjenica, između činjenice i njene suprotnosti, između činjenice i — njenog odsustva!

Ostavljamo poprište elitnih lingvističkih diskusija uz jednu primedbu, i uz jedno pitanje. Primedba se odnosi na mogućnost veze činjenice i — njenog odsustva. De Sosir nije ostavljao takvu mogućnost: „u jeziku se — upozoravao je on — ne može odvojiti glas od misli niti misao od glasa“¹²⁾. Jakobson priznaje legi-

¹¹⁾ R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, 167. — Isp. dalje citat sa str. 187 istog dela. Povodom njega isp. misao sovjetskog neuropsihologa A. R. Lurije, *Osnovi neuropsihologije*, Beograd 1976, 182, o tome da je „ime predmeta upleteno u čitavu mrežu mogućih veza“, te stoga „uslov za pravilno nazivanje predmeta sastoji se u iznalaženju potrebne oznake i inhibiciji svih ostalih... alternativa“.

¹²⁾ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, ed. critique prép. par T. de Mauro, Paris 1976, 157. — Svojevrsnu potvrdu de Sosirove misli pružaju ispitivanja sovjetskog psihologa Lava Vigotskog, *Mišljenje i govor*, Beograd 1977, 313. Vigotski rezonuje slično de Sosiru: „Reč lišena značenja nije reč. Ona je prazan zvuk.“

tirnost redukcije glasovnog materijala, ali u okvirima kodifikacijske regulative: „Elipsa se, međutim — napominje on, — takođe upravlja po kodifikovanim pravilima”¹³). Proces suprotan eruiranju semantike reči, korozija i iščežavanje „ideja”, pražnjenje akustičke ljuštore, spada u socijalnu ili individualnu patologiju govora. Sledi pitanje: da li svi patološki slučajevi spadaju u oblast psihopatologije (individualne i socijalne) i da li su baš svi takvi slučajevi nužno patološkog karaktera? Neki savremeni teoretičari „lingvističke pragmatike” ili „pragmalingvistike” tvrde s punom odgovornošću da „u posebnim situacijama, kada govornik ima u planu poseban pragmatički efekat iskaza, ovaj se može postići kao posledica nerazumevanja ili nepotpunog razumevanja sadržine datog iskaza od strane adresata”. Za primer se uzimaju „neki stihovi simbolista i futurista”¹⁴). Koliko razumemo ovu tvrdnju, ona implicira zaključak da govornik ima vlast nad govorom: samo tako što odlučuje hoće li ga ili ne fonijski uobličiti, već i da li će ga ispuniti porukom, ili će pustiti „prazan zvuk” u etar da bi postigao efekte što ne počivaju na poruci. Koji su to efekti, i koja je to nauka koja se njima bavi, dalje nas neće zanimati. U centru naše pažnje biće ispitivanje mogućnosti desemantizacije reči, zapitaćemo se u kojim se oblicima ljudske komunikacije to dešava i zašto. Interesuje nas struktura desemantiziranog znaka.

Čini se da je za ove probleme zainteresovana kako teorijska tako i praktična retorika, pa ćemo se vratiti njenom današnjem stanju, njenom predmetu i metodama istraživanja.

„U svom savremenom značenju — pišu M. Flašar i Z. Konstantinović u pominjanom *Rečniku književnih termina* — r[etorika] se zapravo vraća na značenje koje je imala u antici, kada je zauzimala mesto između *gramatike* i *dijalektike*, za ono osmišljavanje gramatičkih elemenata da bi bili dijalektički usmereni”¹⁵). Takvo određenje oblasti u kojoj deluje retorika danas, u oblasti javne reči¹⁶) (kao i u antici) u izvesnoj je nesaglasnosti sa sledećim, gde se ona vidi u društvu sa književnom teorijom: „Kako se u uslovima antike — pišu oni dalje u svojoj studiji — misao više oblikovala usmenim putem a manje se pisalo, r. je... shvaćena

¹³) R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, 1878. — L. Vigotski, cit. d., 365—360, iznosi detaljnije objašnjenje psiholoških osnova eliptičnog govora („skraćivanja”).

¹⁴) L. A. Kiseleva, *Voprosy teorii rečevogo vozdejsťvija*, Leningrad 1978, 5—6.

¹⁵) *Rečnik književnih termina*, 635.

¹⁶) Termin „dijalektički” treba shvatiti u smislu „dijalogike”, tj. veštine raspravljanja.

kao veština govorništva. Danas, međutim, r. se razmatra pred pozadinom poetike i na pisanom tekstu, te otuda postaje disciplina za poznavanje onih jezičkih postupaka koji su karakteristični za literaturu". Ovako shvaćena retorika jeste pandan Balijevoj stilistici, koju je on želeo ograničiti na govornu produkciju neumetničkog karaktera¹⁷⁾. To određenje predmeta retorike sasvim je legitimno i u poređenju sa srednjovekovnim priručnicima iz ove discipline, koji su se pretežno odnosili na poetski jezik¹⁸⁾. Poznati, i kod nas salvni¹⁹⁾ nemački filolog s kraja XVIII i početka XIX veka Johan Kristof Adelung, smatrao je retoriku naukom „o lepom govorenju“, dok je stilistici dodelio zadatak da se brine o čistoti i pravilnosti jezika²⁰⁾. Sličnu poziciju retorika ima i kod nekih savremenih autora, npr. kod pominjanog Leneberga, kao i kod Ž. Dibo²¹⁾. U svom velikom projektu „literarne retorike“ H. Lausberg ovu nauku smatra „osnovom nauke o književnosti“²²⁾.

Čini nam se da retorika kao nauka, ukoliko ne želi tavoriti u zapečku kao arhaični receptar za „retoričke figure“ (koje su u međuvremenu postale poznatije pod imenom „stilskih“ figura), ima veće izgleda da se potvrdi u onoj drugoj oblasti kojoj su od davnina okrenute njene ambicije. To je oblast stare „dijalektike“ („dijalogike“), koja je danas potpuno zapuštena. Za ovakvu retoriku izjašnjavaju se nemački teoretičari V. Flajšer i G. Mihel²³⁾. Oni doduše ne predlažu nikakav poseban nacrt retorike kao nauke, niti je uvršćuju u listu „paralelnih disciplina“ uz stilistiku, ali predlažu izučavanje „naučnog i praktičnog nasleđa retorike“ i govore o „istoriji retorike od antike do danas“. Po njima duga tradicija njena garantuje „da delovanje javnog govora ne počiva na čistoj intuiciji ili „mehaničkom podražavanju“ uzora, nije dakle čisto praktički orijentisana, nego „zahteva jezičko obrazovanje“. Sumnjam da su

¹⁷⁾ Ch. Bally, *Traité stylistique française*, Heidelberg 1951 (3. éd.); — *Stylistique générale et stylistique française*, Berne 1944.

¹⁸⁾ M. L. Linin, *Studien zur deutschen Rhetorik und Stilistik im XIX Jahrhundert*, Marburg 1963, 23.

¹⁹⁾ Kod nas je Adelung opštepoznat po svome pravilu „piši kao što govoriš“, koje su prihvatili reformatori srpske ćirilice s početka XIX veka Sava Mrkalj i Vuk Stefanović Karadžić.

²⁰⁾ W. Fleischer u. G. Michel, *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig 1975, 22.

²¹⁾ J. Dubois, *Rhetorique générale*, Paris 1974.

²²⁾ H. Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik*, München 1967. (B. Aufl.); — *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München 1971. (4. Aufl.).

²³⁾ W. Fleischer u. G. Michel, cit. d., 22.

autori imali na umu da se retorika može svesti na poznavanje i upotrebu „jezičkih pravila”, ili ne bar isključivo na njih. Javna reč, bila ona formulisana u pismenom ili usmenom vidu, pored lingvističkog i opšteg obrazovanja, podrazumeva i izvesne vidove jezičke kompetencije i opštih sposobnosti o kojima je vredno razmišljati i koje se isplati proučavati. No tim se pitanjima ne može prići direktno, već tek preko materijalne emanacije ljudskog duha, koja je najčešća u jeziku javne reči.

FUNKCIJA JAVNE REČI

Najznačajniji zadatak javne reči, prema rečima poznatog marksiste Georga Klauza jeste „profiliranje javnog mnjenja”²⁴⁾. Nema spora: i laik može zaključiti da svaka izgovorena reč u sagovorniku mora izazvati izvesne društveno pertinentne posledice: razmena iskustava o prirodnim i društvenim pojavama uslov je koordinacije praktičnog delovanja i ponašanja. Klaus, međutim, misli na drugu, specijalnu vrstu posledica, planski i po posebnim metodama izazvanih. Razmotrićemo ih.

Javno mnjenje, po mišljenju Klausovu, jeste „pojavnna forma društvene svesti”²⁵⁾, njena manifestacija. „Istorijski materijalizam nas uči — izlaže Klaus — da društvena svest može predstavljati pravu, deformisanu ili lažnu sliku društvene stvarnosti”²⁶⁾. Društvena svest ima važnu ulogu u održanju ili rušenju društvene stvarnosti (bolje reći poretka).²⁷⁾ Profiliranje javnog mnjenja, prema tome, jeste delatnost od ogromnog značaja. Mogućnost takvog delovanja Klaus vidi u sistematskom, organizovanom i programiranom *informisanju* javnosti. „Uticaj pošiljaoca poruke na primaoca — utvrđuje on — postiže pravi efekat u prvom redu time što se sadržaj informacije akumulira u svesti primaoca, i što mnoštvo impulsa, delujući u istom smeru, menja sadržaj svesti primaoca i tako ga pokreće na drukčije akcije od onih koje bi bio spreman da izvede pre takvog uticaja na njega”²⁸⁾.

Društvena delatnost „profiliranja javnog mnjenja”, kako u politici, obrazovanju, kulturi i dr., tako isto i u javnom moralu, vaspitanju mladih, religiji, pa čak i filozofiji i nauci, — jest oblast koja se ukupno naziva *ideologijom*. Zato svaka javno izgovorena reč nosi zrno društvene

²⁴⁾ G. Klaus, *Sprache der Politik*, Berlin 1972, 204—205.

²⁵⁾ Cit. d., 213

²⁶⁾ Cit. d., 123.

²⁷⁾ Cit. d., 123—124.

odgovornosti, ili bar ima moralnu težinu, etički je intencionalizirana (pozitivno ili negativno). To su, prema tome, ozbiljni i značajni sastojci ideologije. Moglo bi se, gotovo sa sigurnošću, reći: kakva ideologija, takva i javna svest, bilo da je posmatramo s profilaktičkog (policijskog i sudsko-kaznenog), bilo s praktičnog (sa gledišta količine društvenog proizvoda u privredi, efikasnosti obrazovanja, društvenih službi i dr.), ili etičkog gledišta (stabilnost porodice, međuljudski odnosi, odnosi građana prema državi i sl.).

Pošto javna reč — *ideološki diskurs* — očigledno stoji u spletu odnosa s javnim mnjenjem, razmotrićemo neke njegove karakteristike. Poslužićemo se studijom S. Vajšedela o toj temi²⁹⁾. Autor je vrlo nezadovoljan (zapadno)nemačkim prilikama u toj oblasti, te u glavne crte tamošnjeg javnog mnjenja ubraja sledeće: prosečnost, površnost, uopštenost, lakovernost, radoznalost, konvencionalnost itd. Neke od navedenih osobnosti spadaju u oblast socijalne psihologije i dr. pa ih nećemo razmatrati. Ali neke su za nas vrlo interesantne jer otkrivaju suštinu ideološkog delovanja i ideologije kao pojave. Tako uopštenost upućuje na glavna uporišta ideološkog delovanja u individualnoj psihologiji čoveka. „Ona se (tj. ideološka propaganda) malo trudi — piše Vajšedel — da odgonetne i objasni pojedivosti empirije: oblast u kojoj se ona posebno rado kreće jesu *paušalne ocene*... Bez mnogo razmišljanja sve se deli na crno i belo”. Konvencionalnost upućuje na težnju „da se ostane na utabanim stazama mišljenja”, što znači da ideologija najradije *operiše opštim i ustaljenim kategorijama* društvenog mišljenja³⁰⁾.

G. Klaus ima sasvim suprotno mišljenje o („profilisanom”) javnom mnjenju („društvenoj svesti”), kao i o ulozi ideologije i politike. No i on navodi neke elemente iz oblasti javnog delovanja (uglavnom misli na političku propagandu i agitaciju) koji su slični onima iz Vajšedelove skale. On npr. pominje upotrebu „visokoagregiranih”, tj. uopštenih simbola. Tu su još i sledeći elementi: idealiziranje (i difamiranje), mistifikacija, stereotipnost, manipulacija itd. — kojima se objašnjava „suština” ideologije.

Kakva je priroda ideološkog diskursa po Klausovu shvatanju, vidi se iz sledećih njegovih reči, koje otkrivaju metodologiju organizovanog i programiranog (propagandnog) „informisanja”. „Moć reči — upozorava on — nije uslovljena

²⁹⁾ Cit. d., 124.

³⁰⁾ S. Weischedel. *Wirklichkeit und Wirklichkeiten (Wahrheit und Unwahrheit der öffentlichen Meinung)*, Berlin (W.) 1960, 266—268.

³¹⁾ Sva podvlačenja su naknadna.

njenom sposobnošću da na odgovarajući način označi određene situacije spoljašnjeg sveta³¹⁾. U ovoj sferi jezičke upotrebe *nema nikakvog značaja* pitanje „kakav odnos reč ima prema drugim rečima, ili *kakvi odnosi postoje između reči i stvari*”. *Primarnu važnost dobija problem „kakvi odnosi postoje među ljudima, koji se rečima osmišljavaju, koriste, menjaju”*³²⁾. „Moć reči — tvrdi Klaus na drugome mestu — ispoljava se tako što ona, kada se dovoljno učvrsti u svesti ljudi, menja pojam, pa čak i situaciju na koju se odnosi”³³⁾.

Pošto tu moć ne crpe iz stvarnosti (bez značaja je „kakvi odnosi postoje između reči i stvari”), već naprotiv, usmerava je prema njoj (ona „menja pojam, pa čak i situaciju na koju se odnosi”), reč se mora oslanjati na neku snagu, neki medijum van istorijske realnosti, van empirije!? Klaus upravo tako zamišlja mehanizam delovanja reči u ideološko-propagandnom diskursu, a osnovni impuls za takvo delovanje reč dobija od tzv. „*ideoloških vrednosti*”. „Vrednosti ove vrste... — objašnjava autor — čine u mnogom pogledu prirodu onoga što je mislio Karl Marks kada je govorio da teorija postaje materijalna snaga kada zahvati mase. *Teorija — precizira Klaus svoje shvatanje — u praksi postaje materijalna snaga, i to posredstvom jezika*”. „Kada se vrednosti ove vrste stabilizuju u svesti mase — precizira Klaus mehanizme delovanja ovog tipa na ljude, — i kada jezički izrazi čije značenje čini ove vrednosti — postanu opšta svojina jedne klase ili društvenog sloja, tada se javlja mogućnost da se uz njihovu pomoć utvrde politički i socijalni ciljevi, da ti ciljevi postanu ideal date klase ili društvenog sloja kao i da se postigne način delovanja i ponašanja koje obezbeđuje realizacija tih ciljeva”³⁴⁾.

Vrlo je značajno i simptomatično što Klaus menja značenje reči: on uništava njen referencijalni sadržaj („odnos prema stvarima”) i zamenjuje ga drugim — ideološkim vrednostima („značenje jezičkih izraza” — „čine ove vrednosti”). I još više: reč se, snabdevena „ideološkom vrednošću”, koja joj uliva posebnu moć! — vraća stvarnosti, razara je i prerađuje po modelu klasnih ideala!? Priča je, naravno, isuviše banalna da bismo je mogli uzeti ozbiljno. Ni Klaus, niti

³¹⁾ „To ostaje — misli Klaus — kao zadatak jeziku matematike! Jezik matematike cenimo po tome da li je u stanju matematičke pojmove dovesti u vezu sa minimumom primenljivosti, pri čemu treba voditi računa i o vezi ajdetskog i operativnog smisla odgovarajućih simbola” — *Sprache der Politik*, 122.

³²⁾ Cit. mesto. — Sva podvlačenja su naknadna.

³³⁾ Cit. d., 86.

³⁴⁾ Sve na cit. mestu. — Podvlačenja su naknadna.

iko drugi, ne može ozbiljno misliti da se pomoću reči, krhkih mrežica zvučne paučine, mogu prljave gradske ulice razrovanih trotoara pretvoriti u široke, čiste i svetle avenije; da se zagušljive birtije u kojima masa krijumčara, varalica i hohštaplera provodi vreme u besposličanju, mogu zameniti univerzitetskimaulama, diskusionim tribinama, umetničkim paviljonima, čitaonicama itd; da se pretrpane prodavnice s mrzovoljnim i agresivnim piljaricama mogu preobratiti u privlačne butike lepo uređenih izloga s ljubaznim i prijatnim, stručnim i nenametljivim prodavačicama; da se smrdljivi autobusi i škripavi tramvaji, do krova puni izmučenog sveta, bede, pederastije, volšebnim rečima mogu privoleti da iščeznu i da na njihovo mesto dodu bešumni i brzi električni vozovi, svetli metroi, lepih arhitektonskih oblika i još mnogo šta... To su nečuvane infantilnosti o kojima nije vredno raspravljati. Pa ipak, nešto istine, nekoliko racionalnih zrnaca krije se iza tih misli o jezičkoj magiji kao čudnoj društvenoj snazi.

To racionalno jezgro našeg problema pokušavaju otkriti teoretičari u različitim naučnim oblastima. Mislím da je istini najbliži, i da je teorijski najbolje zasnovan, pristup čuvenog sovjetskog biologa. I. P. Pavlova, koji su razvili njegovi sledbenici u oblasti „biokibernetike“. Razvijajući Pavlovljevo učenje o dvostrukim nervnim sistemima, naučnici su došli do teorije o sustavnosti funkcija kore velikog mozga. Komunikativne funkcije mozga u vezi su s nekim sistemima toga sustava: 1/ sistemom modela koji održavaju predmete iz stvarnosti (duhovnih, socijalnih i prirodnih „objekata“); 2/ sistemom modela „smisla“, tj. pojmova tih predmeta; 3/ sistemom modeliranih emocija; 4/ sistemom motoričkih modela; 5/ sistemom jezičkih modela. Među ovim sistemima deluje splet složenih međuodnosa.³⁵⁾ Jezički sistem nije samo pasivni odraz drugih funkcija velikog mozga, već u sklopu dijalektičkih korelacija igra često aktivnu ulogu u modeliranju drugih sistema³⁶⁾. Reč, jezički znak, može u tim uslovima postati regulator „unutrašnjeg (psihičkog) i vanjskog ponašanja čoveka“³⁷⁾. Teoretičari čak misle da u jeziku postoje i posebni „pragmatički podsistemi“ jedinica „predodređeni za delovanje na psihi i za regulisanje ponašanja adresata“³⁸⁾.

³⁵⁾ K. Anohin, *Filosofski smysl kibernetičeskikh zakonomernostej*, u knj. *Kibernetičeskie aspekty v izučeni raboty mozga*, Moskva 1970, 11, 14.

³⁶⁾ N. I. Čuprikova, *Slovo kak faktor upravlenija v vysšej nervoj dejatel'nosti čeloveka*, Moskva 1967, 8. i d

³⁷⁾ L. O. Reznikov, *Gnoseologičeskie voprosy semiotiki*, Leningrad 1964, 143.

³⁸⁾ L. A. Kiseleva, *cit. d.*, 14.

Č. Morris zaista i misli da postoje tzv. „incitivni“ (preskriptivni) jezički znaci, ili bolje reći: postoji takva funkcija jezičkih znakova.³⁹⁾

Bazični kvalitet pomoću kojega se obezbeđuje uspeh „incitivne“ funkcije, jeste, po Morisu, *ubedljivost*. Ubedljivost ima dva izvora: na jednoj strani u vezi je s autoritetom preskripcije (naređenja, komande itd.), a na drugoj s „adekvatnošću“, koju Moris tumači kao prateću informativnost preskripcije („interpretant tj. slušalac, adresat mora biti adekvatno informisan, a izvesne preferencijalne pretpostavke moraju biti adekvatno postavljene, da bi upotrebljeni znak mogao biti ubedljiv“). „Signifikativno-simbolska strana reči — piše sovjetska autorka L. A. Kiseljova, — njena sazajno-apstrahirajuća uloga u mišljenju, ne isključuje, već naprotiv, uslovljava po našem mišljenju njenu signalnu [tj. podsticajnu] funkciju, ako prihvatimo u kibernetici odomaćeni termin 'regulativni signal', koji organizuje, usmerava rad sistema, između ostalog i socijalnog i individualnog ponašanja čoveka, uz pomoć informacije koju prenosi“⁴⁰⁾.

IDEOLOGIJA I JEZIK

Jezik je posrednik među ljudima kao jedinkama. Ali on gradi mostove i između pojedinca i društva. Za ideologiju je, po svemu sudeći, interesantnija ova njegova poslednja funkcija. O njoj, razvijajući svoje filozofsko učenje o jeziku, Wilhelm fon Humbolt, naučnik koji je ostavio, ako ne najširi, onda sigurno najdublji uticaj na potomstvo od svih mislilaca novoga doba, govori ovako: „Individualna misao, postajući svojom drugih, bliži se onome što je zajedničko čitavome čovečanstvu i što u pojedincu postoji kao modifikacija opšteg kojoj je potrebna dopuna i provera od strane drugih pojedinaca; svako govorenje, pa i najprostije, jeste povezivanje ličnih znanja sa opšteljudskim iskustvom“⁴¹⁾. A. A. Potebnja, najbolji među onima koji su se usudili da se duhovno približe Humboltovoj filozofiji i da je protumače drugima, primećuje da je vezu individualnog mišljenja s opštim, onim koje pripada svima, moguće shvatiti samo ako među njima postoji posrednik — govor i sporazumevanje; a to je — dodaje Potebnja — najbolje oruđe za doseganje objektivnosti u mišljenju, tj. istine“⁴²⁾.

³⁹⁾ Ch. Morris, *Writings on the General Theory of Signs*, The Hague and Paris 1971, 180—182.

⁴⁰⁾ L. A. Kiseleva, *cit. d.*, 12.

⁴¹⁾ W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes*, Werke III, Berlin 1963, LIV.

⁴²⁾ A. A. Potebnja, *Mysl' i jazyk*, Odessa 1922. (4. izd.), 26.

„Pošto jasno i neposredno može spoznati samo svoju ograničenost — dalje su misli Humboltove, — čovek je prinuđen čak da misli kako istina i nije u njemu, već negde van njega: ali on vlada najmoćnijim oruđem koje mu omogućava da se njoj približi, i da izmeri svoju distancu od nje: to je uzajamno saopštavanje misli“⁴³). Reč je ta osnovna životna ćelija, ta žiža — tako odvrća Potebnja, — u kojoj se prelamaju opšte i posebno, individualno i kolektivno mišljenje. I još više: „U reči čovek ima, nalazi za sebe novi svet, ne vanjski i tuđ svom duhu, nego već uređen i asimiliran duhom drugih, u njoj otkriva suštinu — citira on sada Humbolta... — i sposobnost raščlanjavanja tamnih težnji koje sam oseća“⁴⁴).

Bilo što su im nedovoljno razumljive reči slavnog tragaoca za nedostupnim dubinama jezika, mestimično čak enigmatske i hermetične, ili što pred sobom nisu imali tekst sjajnog njegova tumača, tek mnogi savremeni lingvisti, koji se smatraju Humboltovim potomcima, gube se u moru ideja ovog velikana, te daju čudna, nekada međusobno suprotna, drugi put u sebi protivrečna mišljenja o istim temama. Neophodno je stoga — pre nego što pristupimo pregledu teorija kasnijih istraživača o odnosu individualnog i kolektivnog mišljenja i uloge jezika u posredovanju među njima — navesti još jednu Humboltovu misao. Za njeno razumevanje potrebno je ukazati na značenje Humboltovog termina „unutrašnja forma“. U pomoć ćemo pozvati opet Potebnju: „unutrašnja forma je onaj duhovni svet o kojem govori Humbolt da je 'prerađen i uređen od strane drugih', kolektivna svest iz koje se izlučuju opšta značenja reči. U taj svet po Potebnji, pojedinac ulazi učenjem jezika. Jezik — veli Humbolt — u meri u kojoj je materijalan i zavisi od spoljašnjih uticaja, prepušten sebi, čini smetnje unutrašnjoj formi koja deluje na njega... Ali kada, prožet energičnim unutrašnjim silama, oseća da ga one nose, on se uzdiže radosno i deluje potvrdno svojom slobodnom materijalnošću. Upravo je ovde njegova postojana i nezavisna priroda blagotvorna gde on... novim generacijama služi kao oruđe duhovnog uzdizanja“⁴⁵). Jezik nije puko oruđe mišljenja, usuđujemo se protumačiti ovu misao, jer je u stanju da deluje na ovo (naročito kad su u pitanju mlade generacije koje preko njega usvajaju iskustva

⁴³) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LIV—LV. — Podvl. naknadna.

⁴⁴) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, XXX; — A. A. Potebnja, *Mysl i jazyk*, 110—111.

⁴⁵) W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, CCXCV—CCXCVI.

starijih). Ali jezik nije ni gospodar mišljenja: on ga može ometati ili radosno uzdizati, ali isto tako trpi njegov uticaj.

Apsolutizam „jezičkog relativiteta”

Naš centralni problem — uloga jezika u oblikovanju kolektivne svesti, sada se veoma komplikuje. Humbolt ovo dvoje i individualnu svest uz to, postavlja u složene dijalektičke međudnose čiji smisao je teško proziran. Vreme je da navedemo misli onih Humboltovih sledbenika koji su te odnose tumačili jednostavnije. Obratimo se najpre američkim lingvistima E. Sapiru u L. Vorfu. Oni su tvorci tzv. teorije o „jezičkoj relativnosti” ili „jezičkom relativitetu”.

Edvard Sapir za polaznu platformu uzima Humboltovo učenje⁴⁶⁾. On je stekao velike zasluge time što je dokazao da jezik pripada istoj ravni kao npr. umetnost, ideologija, religija, mit — ravni ljudske kulture. Sapir je previše naglašavao ovu misao i utoliko je potcenio individualni stvaralački duh u korist naslednih momenata utvrđenih društvenom konvencijom. Jezik je, po njemu, u prvom redu sredstvo kojim je ograničen opseg individualnog mišljenja, i to ograničenje Sapir smatra uslovom sporazumevanja. „Naš iskustveni svet — piše on — mora se podvrgnuti drastičnom pojednostavljenju i uopštavanju pre nego što bude moguće izgraditi inventar simbola za celokupno iskustvo o objektima i njihovim odnosima; a takav inventar je nezaobilazan preduslov svakog sporazumevanja. . . Samo u tom obliku moguća je komunikacija među ljudima, jer individualno iskustvo živi samo u svetu pojedinca te stoga, strogo uzev, nije dostupno drugima. Da bi postalo predmetom sporazumevanja, takvo iskustvo mora biti podvedeno pod neku is-

⁴⁶⁾ Isp. eksplicitno R. Bugarskog o tome da Sapirovo učenje „nastavlja . . . jednu tradiciju relativističkog mišljenja o jeziku i kulturi koja teče bar od nemačkog predromantizma, da bi izrazite konture stekla već sa Humboltom”. — R. Bugarski, „Uvod u čitanje Vorfa”, predg. knjizi, B. L. Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Beograd 1979, 10. — Poređenjem Sapirovih reči i Humboltovih to se može i konkretno pokazati. Tako Humbolt piše: „Čovek se okružuje svetom zvukova da bi u sebe primio i preradio svet predmeta. U ovim rečima nema nikakvog preterivanja. Pošto osećanja i aktivnost čoveka zavise od saznanja, a saznanje je uslovljeno jezikom, zato su uopšte svi odnosi čoveka prema vanjskim stvarima uslovljeni time kako su te stvari njemu predstavljene jezikom. Čovek, ispredajući jezik, samim tim se zapliće u njegovo tkivo; svaki narod je ograden krugom svog jezika, i izaći iz toga kruga može samo ako pređe u drugi”. — W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LIX—LX. — Ova misao nije konačni ishod Humboltova filozofiranja, ali je karakteristična, upečatljivija, i očigledno je na Vorfa ostavila dubok utisak. — Podvl. naknadna.

kustvenu kategoriju koja u datom jezičkom kolektivu stiče prečutno pravo egzistencije⁴⁷⁾.

U krajnjoj liniji Sapir, ipak, dopušta tezu da kultura i jezik opstojе zasebno, te da se ne mogu tecrijski identifikovati. „Kad bismo dokazali — njegovo je mišljenje — da kultura poseduje neku unutrašnju formu, neki nacrt koji se jasno raspoznaje nezavisno od sadržaja, tada bismo dobili mogućnost poređenja s jezikom, i tada bismo verovatno mogli dovesti u vezu jezik i kulturu. Ali sve dotle dok nismo u stanju da pronađemo i ocrtamo takve formalne obrasce u kulturi, bolje ćemo činiti ako strujanja u kulturi smatramo odvojenim procesima. Odatle sledi da je potpuno beskorisno činiti pokušaje izjednačavanja morfologije jezika s ovim ili onim stepenima razvoja kulture⁴⁸⁾.

Jezik ipak ostaje posrednikom između kulture, kao posebno shvaćenog kolektivnog mišljenja, i individualne svesti. Hijerarhija ovih triju sistema nije dovoljno jasno predstavljena, ali se čini da individua zavisi i od jezika i od kulture. A pošto kultura nema sopstvenog „nacrtu koji se jasno raspoznaje nezavisno od sadržaja“, možemo pretpostaviti da u takvoj ulozi nastupa jezik, te da jezik pod svojom kontrolom ima i kulturu kao društvenu svest.

Sapirove ideje dalje je razvio njegov učenik B. L. Vorf. Poredeći tzv. primitivne jezike američkih Indijanaca s evropskim jezicima, Vorf je uočio velike razlike među njima. Sličnu distancu uočio je i među civilizacijama ovih naroda. Civilizacijske razlike Vorf nije izvodio iz neuporedive udaljenosti u organizaciji životne prakse i stepenu ovladavanja prirodom, već upravo iz strukture *maternih jezika*. Na toj pozadini dolazi do neobičnih zaključaka „da pozadinski lingvistički sistem svakog jezika (drugim rečima, njegova gramatika) nije čisto reproduktivni instrument za izražavanje ideja, već više sam instrument za oblikovanje ideja, program i vodič mentalne aktivnosti individue, njene analize impresija i sinteze njenog mentalnog poseda⁴⁹⁾. I ne samo u smislu jasnije formulacije ideja i misli, nego i u smislu sveukupnog saznanja objektivnog sveta — maternji jezik — po Vorfu — ima odlučujuću ulogu i primat u duhovnim aktivnostima čovekovim. „Mi analiziramo prirodu duž linija koje su

⁴⁷⁾ E. Sapir, *Language*, New York 1921. — Cit. po nem. prevodu: E. Sapir, *Die Sprache*, München 1961, 20—21.

⁴⁸⁾ E. Sapir, *cit. d.*, 194.

⁴⁹⁾ „Formulacija ideja — precizira Vorf — nije nezavisan proces, strogo racionalan u starom smislu, već je deo posebne gramatike, i razlikuje se, nekada manje a nekada vrlo mnogo, u okvirima različitih gramatika”. — B. L. Vorf, *cit. d.*, 143.

zasekli naši maternji jezici — tvrdi Vorf. — Kategorije i tipove koje izolujemo iz sveta ne nalazimo tamo zato što one smesta padaju u oči svakom posmatraču; baš nasuprot, svet je predstavljen u kaleidoskopskom tonu impresija, koje treba da budu organizovane pomoću svesti, a to znači uglavnom pomoću lingvističkog sistema u našoj svesti”.

Stupajući rođenjem u jezički kolektiv, pojedinac takoreći potpisuje kapitulaciju koja mu je ultimativno nametnuta; jer da bi se mogao služiti jezikom, mora se držati opštih regulativa i u shvatanju sveta: „Mi razvrstavamo prirodu, organizujemo je u pojmove i pripisujemo značenja na način na koji to radimo, najvećim delom zato što sudelujemo u sporazumu da činimo tako — sporazumu koji važi za celu našu govornu zajednicu i koji je kodifikovan obrascima našeg jezika. Ovaj sporazum je, naravno implitan i neiskazan. Ali *njegovi uslovi su apsolutno obavezni*. Ne možemo uopšte govoriti izuzev putem usvajanja organizacije i klasifikacije podataka koje sporazum diktira”⁵⁰).

Taj prećutni i opšteobavezujući ugovor deluje ograničavajuće na slobodu ljudskog mišljenja „jer znači da nijedan pojedinac nije slobodan da apsolutno nepristrasno opisuje prirodu, već je prinuđen da upotrebljava izvesne načine interpretacije, čak i ako sam o sebi misli da je potpuno slobodan”⁵¹). Slobodu Vorf ostavlja jedino lingvistima, i jedino zato što oni vladaju tajnama jezika: „Osoba koja je najbliža slobodi u ovom smislu, bio bi lingvist koji poznaje vrlo mnogo jako različitih lingvističkih sistema”⁵²). Vorf čak — govoreći drugim povodom o sličnim pitanjima — ostavlja nauci mogućnost da obnavlja jezik, unoseći u njega inovacije: „Nauka počinje da nalazi da ima nečega u kosmosu što nije u skladu sa pojmovima koje smo oblikovali... Ona pokušava da oformi *novi jezik* pomoću kojega će se prilagoditi širem univerzumu”⁵³).

⁵⁰) B. L. Vorf, cit. d., 143—144.

⁵¹) B. L. Vorf, cit. d., 144. — Humboltov konačni sud o odnosu jezika i ljudskog mišljenja umereniji je, optimističniji u odnosu na ljudski duh, i naučno prihvatljiviji. Donosimo ga ovde u nešto slobodnijem prevodu: „U tome — veli Humbolt — kako se jezik menja u svakom pojedincu, očituje se — suprotno jezičkom uticaju... — čovekova vlast nad njim... U uticaju jezika ogleda se zakonitost jezika i njegovih oblika; a u delovanju čoveka — *princip slobode*, zato što se u čoveku može začeti i ono za što nijedan razum ne može naći opravdanja... u prećutnim okolnostima” — W. von Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit*, LXV—LXVI. — Na ovo skreće pažnju i A. A. Potebnja, *Mysl i jazyk*, 36.

⁵²) B. L. Vorf, cit. mesto.

⁵³) B. L. Vorf, cit. d., 126.

Vorf je svoje shvatanje nazvao „principom relativnosti“ (*principle of relativity*), koji je zatim protumačen kao „jezička relativnost“⁵⁴), — ali u Vorfovoj interpretaciji ovo načelo relativizuje mišljenje, apsolutizirajući ulogu jezika, jer po njemu: „svi posmatrači nisu vođeni istom fizičkom evidencijom do iste slike sveta, osim ako su njihove lingvističke pozadine slične, ili ako mogu biti usaglašene na neki način“⁵⁵). Po ovoj teoriji, svi oni koji imaju ključ za odgonetanje jezičkih problema, i to samo oni, mogu u njemu poduzimati takve operativne zahvate pomoću kojih će upravljati svešću drugih ljudi: „profilirati javno mnjenje“, određivati ideološku liniju, političke nazore njihove, zatim oblikovati ponašanje, kanalisati praktičnu delatnost, težnje itd. Da je to u izuzetnim prilikama, na žalost, bar donekle, i bar prividno i ostvarljivo, pokazuje primer Hitlera i Staljina, i njihovih besprimernih propagandnih mašinerija koje su držale na uzdi desetine i stotine miliona ljudi. Međutim, i ovo nasilje je bilo samo ograničenog dometa; nije moglo prodrati u privatnu savest, intimne misli, unutrašnjost ljudske svesti. A u meri u kojoj se ticalo javnog ponašanja odražavalo se i u defektologiji jezika: cenzurisana svest uglavnom se svodi na strogu kontrolu jezika i njegovo svodenje na stereotipne formule neprozirnog smisla. O tome ćemo još imati prilike da govorimo, a sada ćemo preći na neka drukčija tumačenja o odnosu svesti i jezika.

Apsolutizam duha nad jezikom

Jedan od najuglednijih predstavnika idealizma u evropskoj lingvistici, Karl Fosler, svoj naučni *credo* izvodi iz Kročeova učenja, koje povezuje sa Humboltom⁵⁶). Podvodeći celokupnu nauku o jeziku pod okrilje stilistike, on je definiše kao „individualnu upotrebu jezika, za razliku od opšte“⁵⁷). Fosler praktično negira postojanje jezika kao kolektivne činjenice: „Opšta [upotreba] u osnovi nije ništa drugo do približna suma po mogućnosti svih, ili bar najznačajnijih individualnih upotreba jezika“⁵⁸).

„Svi elementi jezika — utvrđuje Fosler — jesu stilistička izražajna sredstva. Svi su oni, ako

⁵⁴) Isp., R. Bugarski, *Uvod u čitanje Vorfa*, i tamo navedene bibliografske upute.

⁵⁵) B. L. Vorf, *cit. d.*, 144.

⁵⁶) K. Vossler, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1904, V.

⁵⁷) „Nauka o jeziku u čistom značenju ove reči jest samo stilistika. Ova, međutim, pripada estetici. Nauka o jeziku je istorija umetnosti“. — K. Vossler, *cit. d.*, 42.

⁵⁸) K. Vossler. *cit. d.*, 15—16.

pođemo od izvesne vremenske tačke, istovremeno arhaizmi i neologizmi; svi su, posmatrani s gledišta izvesnih proizvoljno konstruisanih pravila, poetske ili retoričke licence; jer — celokupni jezik je individualna duhovna aktivnost⁵⁹⁾. Pravidnosti u jezičkoj upotrebi Fosler izvodi iz tzv. „duha jezika“, koji zatim objašnjava pomoću „duhovnih potreba i težnji većine govornih individua“. „Sintaksička pravilnost — objašnjava Fosler dalje — zasnovana je na pretežnim duhovnim osobenostima naroda. Ona se razume iz jezičkog duha“⁶⁰⁾. Tako — „pošto je nacionalni duhovni smer francuske nacije doveo do čvrstih pojmovnih nizova i rasporeda reči [u govoru], mogao je bez gubitka biti pojednostavljen padežni sistem“. „Ovo pojednostavljenje, koje po sebi može izgledati iracionalno i izazvati konfuziju, sada se u novim uslovima pokazuje racionalnim i čini izvesnu dalju, takođe paralelnu posledicu istog onog duha, ili ako hoćemo instinkta, koji obavezuje na red i jednostavnost“⁶¹⁾

Fosler, kako vidimo, jeziku određuje mesto unutar ljudskog duha, zavisno od ovoga i u razvojnem smislu. Uticaj jezika na mišljenje, pri takvim odnosima snaga, sasvim je isključen. Čovek je potpuni gospodar svog jezika, i to ne kao kolektiv već kao pojedinac. On je njegov sopstvenik i uživatelj njegovih blagodeti upotrebljavajući ih u stvaralačkom aktu sporazumevanja. Fosler otvoreno govori da je „jezik, kao celokupni govor, po svojoj prirodi simboličan, ili metaforičan, ili ako hoćete: antropomorfan. Čovek projektuje svoj sopstveni duh na stvari. Njegov govor je aktivnost upućena na upoznavanje sopstvenih mogućnosti: fantazija, intuicija, estetskog stvaralaštva, i ne sadrži ni senku nekakvog logičkog elementa. Zato način govora jednog [lica] nije ni najmanje obavezujući za druge“⁶²⁾.

Fosler, začudo, ne postavlja pitanje kako je u tim uslovima funkcionisanje govora — uopšte moguće sporazumevati se: kako drugi pripadnici jednog jezika mogu razumeti poruku ako se govornik služi isključivo individualnim kreacijama, ne i ustaljenim formama, shemama ili modelima koji bi bili uspostavljeni konvencijom i obavezni za sve. On doduše i sam uviđa ovu nesaglasnost u svojoj teoriji, ali je posmatra iz sasvim drugog aspekta: „Govor je duhovno stvaralaštvo. Jezik se u pravom smislu reči ne može učiti, već — kako kaže V. fon Humbolt — može se

⁵⁹⁾ K. Vossler, *cit. d.*, 16

⁶⁰⁾ K. Vossler, *cit. d.*, 17.

⁶¹⁾ *Cit. mesto.*

⁶²⁾ K. Vossler, *cit. d.*, 29.

jedino 'probuditi'. Oponašanje govora je stvar papagaja. Zato papagaj i nema stila... On je takoreći personificirana jezička konvencija, sušta pasivnost; on oponaša jezik, ali ga ne upotrebljava tvorački⁶³⁾. No ipak, ne usuduje se Fosler da potpuno odbaci svaku mogućnost oponašanja u ljudskom govoru, pa zato duhovito primećuje, više izbegavajući nego tražeći odgovor: „Delić papagaja nalazi se, naravno, u svakome od nas: to je deficit ili pasiva u našem jezičkom daru, dakle ništa pozitivno, ništa postojeće, nikakav samostalni princip na kojem bi se mogla zasnivati nauka. Gde počinje deficit, prestaje jezički dar, i tu je istovremeno granica jezičke nauke. Posmatrati jezik kao konvenciju i pravilnost, znači dakle: posmatrati ga nenaučno⁶⁴⁾. Duhovitost ovde slabo pomaže, jer Fosler ovim priznaje da njegov sistem nije lingvistički koncept nauke, već njegova negacija.

Pošto je okončao kritiku pozitivizma, Fosler u svom „idealističkom sistemu nauke o jeziku“ iznosi misli koje zvuče kao samokritika: „Ali kako dolazi do toga da svi mi — ko više, ko manje — vodimo borbu sa jezikom? — Mi želimo da nas razumeju. Naša okolina, međutim, razume samo nemački, i nemački moramo i mi govoriti ili pisati. No ko konstituiše, 'nemački'? Nemački jezik ipak ne nastaje iz pasivnosti ili iz duhovne ograničenosti Nemaca. Da je teza o pasivnosti tačna, nemačka jezička zajednica raspadala bi se i nestajala bi u meri u kojoj sposobnosti i jezička aktivnost Nemaca jačaju. — Iskustvo nas uči suprotnom: što je obdareniji i civilizovaniji jedan narod, to je savršeniji njegov jezik, to je jasnija i sigurnija njegova gramatika, to je oštija i finija njegova leksika. Nema sumnje! — Dakle, nacionalni jezik ne nastaje u svojoj celini i složenosti kroz pasivnost, nego kroz aktivnost, i to ne individualnom aktivnošću nego kolektivnim radom: saradnjom⁶⁵⁾.

No i pored svih slabosti, preterivanja i nedoumice, Foslerova koncepcija ima jednu dobru stranu koju ne treba potcenjivati: ona je afirmisala slobodu ljudskog duha, njegovu načelnu nezavisnost od prirodnih i društvenih sila, pa i od zamki koje mu postavlja jezik, sredstvo koje je sebi stvorio da bi mu poslužilo u savladavanju ponora koji deli individualnu misao od opšteg duhovnog bogatstva. Da bi čoveka kao jedinku učinio društvenim bićem, da bi tu fizički tako nejakom kreaturu učinio gospodarem sveta.

⁶³⁾ K. Vossler, *cit. d.*, 38.

⁶⁴⁾ *Cit. mesto.*

⁶⁵⁾ K. Vossler, *cit. d.*, 90.

Dva primera

Apsolutizacija slobode svesti u odnosu na jezik. videli smo, obeležena je raskidom jedinke sa društvom, individualne svesti sa društvenom svešću. Kao što je apsolutizacija uloge jezika obeležena odricanjem svake slobode individualnom duhu. Kakav bi izgled poprimio svet kada bi jedno od ovih načela izvojevalo odlučujuću pobeđu nad drugim, pokazaće nam dva primera, oba srećom — iz mašte.

Tamnica jezika ili utamničeni jezik

Prvi naš primer predstavlja model sveta nastao svodenjem obeležja autoritarnih društvenih porredaka na njihove krajnje konsekvence. Apsurdna slika takvog „savršenstva” društvenih odnosa nalazi se u romanu Dž. Orvela 1984. Apsolutna vlast oličena je u ličnosti „vode”, dalekom mitskom i mističnom biću, obavijenom svim zastorima tajne koje je uspela smisliti religijska istorija od postanja do danas. To mitsko stvorenje deluje na ljude isključivo preko posrednika, i to različitim kanalima. Najznačajniji od tih kanala jeste jezik, jer i najznačajnija delatnost kojom se posrednici bave jeste propaganda. Da bi odgovorio svojoj funkciji, jezik je „preuređen” na specijalan način. Opisujući taj „novogovor”, Orvel ovako rezonuje o njegovoj suštini i funkcijama: „Svrha novogovora bila je ne da samo dá sredstvo kojim bi se izražavala filozofija i duhovne navike..., nego da onemogući sve ostale načine mišljenja [sem onoga koje propisuje „voda”]. Namera je bila da, kad novogovor bude prihvaćen..., svaka jeretička misao — to jest, misao koja bi bila u neskladu sa principima..., bude doslovno nepomisliva...”⁶⁶⁾

Zatvaranje ljudskog duha u začarani zamak autoritarne logike, po shvatanju zamišljenih tvoraca „novogovora”, moguća je jedino vivisekcijom misli, amputacijom ne samo nepoželjnih reči iz jezika već i nepoželjnih značenja onih reči koje su preživele „reformu”: „Rečnik novogovora bio je sastavljen tako da dá tačan i često veoma suptilan izraz svakom značenju koje bi član Partije legitimno hteo da prenese sagovorniku ili čitaocu, isključujući pri tom sva druga značenja kao i mogućnost da se do njih dođe posrednim putem. To se postizalo delično izmišljanjem novih reči, no pre svega izbacivanjem nepoželjnih reči i uklanjanjem neortodoksnih značenja iz preostalih reči; čak i uklapanjem svih sekundarnih značenja”⁶⁷⁾.

⁶⁶⁾ Dž. Orvel, 1984, Beograd 1984, 271.

⁶⁷⁾ Dž. Orvel, cit. d., 272.

Karakter takvog društva i njegova jezika ilustrativno pokazuje Orvel jednim primerom: „Reč *slobodan* postala je i u navogoru — veli on, — ali se mogla upotrebiti samo u rečenicama kao što su „Ovo je sedište slobodno” ili „Biću tako slobodan da vas zamolim za jedan žilet”... U starom smislu „politički slobodan” ili „intelektualno slobodan” nije se mogla upotrebiti, pošto politička i intelektualna sloboda više nisu postojale ni kao pojmovi...”⁶⁸⁾

Ovoj slici nije potrebna nikakva kvalifikacija. Nije potreban ni komentar. Samo ćemo, umesto opomene, citirati Aleksandra Belića, umnog i široko obrazovanog lingviste, koji je pre katalizme 1941—1945. pisao: „I pored stalnog razvitka i stalnog usavršavanja jezičkog, jezičkog savršenstva kao nečega potpuno završenog niti je ikada bilo niti može biti. Njemu bi se protivila jezička priroda koja odgovara prirodi čovečijeg duha. Takvo jezičko savršenstvo značilo bi da je u jeziku sve predviđeno što bi moglo ustrebati ma kom njegovu predstavniku. Samo tako ne bi bilo potrebno nikakvog novog jezičkog stvaralačkog rada. Takva *ukočenost ili uzetost stvaralačkih moći jezičkih pokazivala bi samo da je psihički rad čovekov savršen, da se sveo na potpuno zamiranjje*. Međutim, sve govori protiv toga. Isto onako kao što čovečiji duh ide ka sve novim otkrićima, kao što on nikada u traženju i nalaženju novih horizonata ne miruje, — tako su stalno budne čovečje jezičke stvaralačke moći u praćenju svih čovekovih duhovnih pokreta i poleta”⁶⁹⁾.

Jezička anarhija je znak duhovnog rasula

Kao drugi primer, koji bi trebalo da ilustruje apsolutizovanu slobodu čovekovu, a u stvari pokazuje suprotno, poslužiće nam imaginarni svet Franca Kafke. U tom svetu vlada opšta anarhija. Ali čovek je ipak izložen jeziku i zavisi od nekih neuhvatljivih životnih šema i konvencija. Interesantno je da i u Kafkinom društvenom modelu „pravi život izgleda mrtav”, pošto njegova veća snaga „pretvara svoje formalne ciljeve u svoj sadržaj”, te svuda dospeva „u konflikt sa realnim ciljevima”⁷⁰⁾.

Ljudi su, kako ih Kafka predstavlja u svom delu, razdvojeni „zidom oficijelnosti”. „Čitav organizovani život izgleda rastavljen na najprostije delove. Državni organizam je individualiziran do beskonačnosti”. „Sve što se tamo de-

⁶⁸⁾ Cit. mesto.

⁶⁹⁾ A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, Beograd 1941, 598.

⁷⁰⁾ K. Marks ove reči upućuje Hegelu kritikujući njegovu filozofiju državnog prava. Citat preuzet iz studije navedene u sledećoj napomeni.

šava rezultat je neodgovornog, nesvesnog i do kraja neinarnog odnosa pojedinca prema sopstvenoj obavezi. Tamo činovnici donose odluke koje isključuju poznavanje slučaja, još manje zakona na kojima temelje sve svoje odluke. Svako radi posao na onaj način koji mu dik-tira njegov subjektivni prilaz i nepostojanje straha od lične odgovornosti⁷¹⁾.

Dr Huld, advokat iz romana *Proces*, objašnjava npr. optuženom Jozefu K. da se u sudu „do- gađa... da se podnesci uopšte ne čitaju⁷²⁾”, a seoski činovnik Momus, iz *Zamka* pedantno sa- stavlja zapisnike o najminornijim stvarima i dostavlja ih pretpostavljenome, iako zna da on „ne može da čita sve zapisnike, štaviše, on ne čita nijedan⁷³⁾”. „Ljudi iz Kafkine literature — nastavlja kritičar — obavljaju posao sa preko- mernom obazrivošću i pedanterijom. Njih je formalni smisao dužnosti u toj meri obuzeo da u stvari nemaju ni najosnovnijih znanja šta zapravo rade i čime se bave⁷⁴⁾”. „Život se obavl- ja u kompletnoj zabludi da se nešto stvarno dešava samo zbog toga što se čovek prekomerno iscrpljuje ulcgama⁷⁵⁾”. „Sve se kod Kafke od- vija kao u lutkarskom pozorištu — na prvi pogled protivrečan, ali pravi zaključak (anar- hija postaje sila kojoj ljudi moraju služiti pod istom onom prinudom kakvu osećaju u autori- tarnom društvu!). — Vučene nevidljivim kon- cima lutke se pokreću, pomeraju, obrazuju neku vrstu radnje, stvaraju prividne odnose na sceni, čak i međusobno konverziraju, glasom koji im je iza kulisa pozajmljen⁷⁶⁾”.

Smrt i uskrsnuće reči

Ni u jednom ni u drugom društvenom modelu pravog sporazumevanja u stvari nema. Život je u suštini „apsolutno statičan”. „Ne kreću se ljudi i njihove inicijative, ne cirkulišu ideje, ne niču smele vizije, misli koje ukupnu stvar- nost vuku napred⁷⁷⁾”. Čovek kao jedinka mora se zadovoljiti time da „nalazi pogodne termine i frivolne jezičke konstrukcije”. „To im potpu- no onemogućuje da shvate smisao onoga što čini stvarne odnose među ljudima” i među stvarima⁷⁸⁾.

⁷¹⁾ Sl. Tomović, Dilema: svet je mrtav, odnosno bog je mrtav — u literaturi Franca Kafke, *Književnost i jezik* 2/1980, 164, 169.

⁷²⁾ F. Kafka, *Proces*, Beograd 1983, 104.

⁷³⁾ F. Kafka, *Zamka*, 111.

⁷⁴⁾ Sl. Tomović, *cit. d.*, 168.

⁷⁵⁾ *Cit. d.*, 167.

⁷⁶⁾ *Cit. d.*, 170.

⁷⁷⁾ *Cit. mesto.*

⁷⁸⁾ *Cit. d.*, 169.

Čak i neki teoretičari izražavaju bojazan da je čovek dospao — i pored velikog napretka nauka — u situaciju da mora obnoviti traganje kako bi „pronašao sebe”, otkrio „famoznog čoveka”. Teoretičari kulture, katkada, našavši se pred neprobojnim zidom atomiziranog sveta, u kojem ne vide prolaz „na onu stranu”, proglašavaju čoveka „mrtvim”: u psihologiji ga čak nema, jer „Lakan je pokazao — po M. Fukou — da ono što govori jesu strukture, sistem jezika, a ne subjekt”⁷⁹⁾. I lingvistika dokazuje isto, tvrdeći da je jezik isto što i matematički kod; i gnoseologija. Spasenje nudi jedino Marksovo „revolucionarno obećanje po kojem bi zahvaljujući znanju o samom sebi čovek mogao da opet, ili prvi put, postane gospodar samog sebe”⁸⁰⁾.

To će se desiti onda kad čovek spozna meru svoje slobode i granice svojih prava. I u jeziku.

⁷⁹⁾ Isp., S. Marić, Egzistencijalne osnove strukturalizma, predgovor knj., M. Fuko, *Riječi i stvari*, Beograd 1971. 40.

⁸⁰⁾ S. Marić, *cit. d.*, 38.